

УДК 27 (477.82) "18/19"

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.4.371>

Руслан Зелінський, Леся Горенко*

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В КОНФЕСІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ НА ПОДІЛЛІ У 19 – НА ПОЧАТКУ 20 СТОЛІТТЯ

Анотація: У статті розглянуто окремі питання конфесійної політики на Поділлі у 19 – на початку 20 ст. Процеси міжконфесійних і міжцерковних відносин можуть викликати ескалацію напруження на різних рівнях суспільно-політичного чи культурного життя. Акцентовано увагу на панівному становищі Російської православної церкви за самодержавства. Висвітлено аспекти дискримінації неправославних конфесій. Доволі виразно проявились суперечності між католицизмом, греко-католицизмом і православ'ям, а також між царським самодержавством і Православною церквою, з одного боку, та протестантськими деномінаціями і відгалуженнями – з іншого. Проілюстровано ці факти у публікаціях часопису «Подольских епархиальных ведомостей». У житті християнських конфесій Поділля релігійна політика російського царизму все-таки відігравала роль стримуючого, стимулюючого та регулюючого факторів.

Ключові слова: конфесійна політика, Поділля, самодержавство, Православна церква, католицизм, неправославні конфесії

Вступ. Інтенсивний розвиток церковно-релігійної сфери життя викликав цілу низку проблем найрізноманітнішого характеру. Історичний досвід міжконфесійних та державно-церковних відносин на Поділлі виправдано тим, що в цьому регіоні в зазначений період доволі виразно проявились суперечності між католицизмом, греко-католицизмом і православ'ям, а також між царським самодержавством і Православною церквою, з одного боку, та протестантськими деномінаціями і відгалуженнями – з іншого.

Міжконфесійні відносини в Україні складають значну частину громадсько-політичного життя суспільства, важливими чинниками якого є історичні традиції співіснування релігійних конфесій. Разом з тим в міжконфесійних стосунках українського соціуму під впливом багатьох чинників мають місце непоодинокі факти протистояння та суперечностей. Таке явище характерне для різних регіонів України, зокрема й Поділля. В історичному розвитку релігійного життя краю православ'я відігравало не останню роль в перебігу політичних подій. Тому в міжконфесійних стосунках минулого і сучасності Православна церква займає вагоме місце. Дослідження цього явища не втрачає актуальності, оскільки спостерігаються певні історичні паралелі. В добу російського самодержавства православна церква займала панівне становище в суспільстві і була виразником великодержавних імперських інтересів. Осмислення історичного досвіду

* Зелінський Руслан Мар'янович – начальник відділу Літинської селищної ради Вінницької області, Почесний краєзнавець України (Літин, Вінницька область, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9528-7826>; e-mail: zelinr@ukr.net

Горенко Леся Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України (Черкаси, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>; e-mail: horenkolesya@yahoo.com

міжконфесійного спілкування матиме вагоме значення у формуванні гармонійного релігійного середовища в Україні.

Метою статті є дослідження особливостей трансформаційних процесів, що мали місце в житті християнських конфесій Поділля 19 – початку 20 ст.

Огляд літератури та джерел. Дослідженню міжконфесійних стосунків присвятили свої праці різні автори, які публікувались упродовж тривалого часу та належали до різних історичних і філософських шкіл. Одним з перших вчених приділив увагу зазначеній тематиці М. Драгоманов, який був свідком тих подій. У праці «Євреї та поляки в Південно-західному краї», яка побачила світ у 1875 р., відомий український діяч вказав на суперечності між конфесіями на Правобережжі¹.

Видатний український історик Михайло Грушевський приділив увагу діяльності протестантської деномінації – штундистам. Вчений оцінив цю конфесію через призму національної ідентичності та критикував за те, що штундисти, на його думку, перейшовши до цієї конфесії, зросійшувалися².

Вчені, які досліджували зазначену проблематику в еміграції були позбавлені ідеологічних обмежень. Так, українські історики в еміграції С. Гаюк та А. Великий сміливо стверджували, що так зване возз'єднання уніатів Правобережної України з Російською православною церквою здійснено насильно державною владою³. Інший відомий український політичний і громадський діяч В. Липинський у своїй праці «Релігія і церква в історії України» критично висловився про протестантизм в Україні.

Сучасні історики та релігієзнавці здебільшого приділяли у своїх дослідженнях увагу загальним глобальним процесам у релігійному житті. Питання міжконфесійних відносин у Російській імперії, особливо на Поділлі, не стало поширеним явищем у дослідницькій діяльності сучасників.

Досить змістовним дослідженням з питань міжконфесійних відносин є стаття історика Г. Надтоки «Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст.»⁴. У цьому дослідженні на основі широкої джерельної бази розкривається політика царського самодержавства в Україні, подані різні статистичні дані, у тому числі і по Поділлу.

Увагу дослідника Е. Зваричука⁵ привернула тема участі у міжконфесійних стосунках Римо-католицької церкви на Поділлі кінця 18 – початку 20 ст. Дослідник доводить вплив самодержавної політики на зменшення впливу католицизму в регіоні. Х. Геровська⁶

¹ Драгоманов М.П. Євреї і поляки в Південно-Західному краю. *Вісник Європи*. 1875. № 7. С. 133-179.

² Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. *Твори*: у 50 т. Т. 23. Львів: Світ, 2014. С. 455-582.

³ Великий А.Г. З Літопису християнської України: церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Т. VII: XVIII-XIX ст. Рим: Вид-во ОО Василян, 1979. 279 с.; Гаюк С. Полоцький «Акт возз'єднання» уніатів з православною церквою. *Збірник на пошану проф. д-ра Ол. Оглоблина*. Нью-Йорк, 1977. С. 210-219; Липинський В. Релігія і церква і історія України. Філадельфія: Друкарня «Америки», 1925. 110 с.

⁴ Надтока Г.М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 86-99.

⁵ Зваричук Е.О. Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2009. Вип. 16. С. 29-33.

⁶ Геровська Х. Ліквідація останніх греко-католицьких осередків Поділля за часів Російської імперії. *Зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук. конф. «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки»* / Ін-т історії України. Хмельницький, 1999. С. 177-180.

розкрила питання ліквідації греко-католицьких осередків на Поділлі за часів Російської імперії, що є важливим для науки при здійсненні компаративного аналізу досліджуваного аспекту проблеми. Ю. Хитровська⁷ з'ясувала громадянсько-політичні позиції духовенства Правобережної України кінця 18 – середини 19 ст. у контексті політики самодержавства.

Відносини влади та баптистів у Російській імперії на початку 20 ст., зокрема на Правобережжі стали предметом дослідження Ю. Решетнікова⁸. Висвітлення діяльності протестантів у православних часописах дослідив К. Плевако, зазначивши на негативному ставленні офіційного православ'я до протестантизму⁹.

Важливим джерелом досліджуваної теми є «Подольские епархиальные ведомости». Це – офіційний друкований орган Подільської єпархії Російської православної церкви, який друкувався у Кам'янці-Подільську Подільської губернії з січня 1862 по 1905 р.

Виклад основного матеріалу. Конфесійна політика Російської імперії в цілому та на Поділлі зокрема характерна домінуванням Православної церкви, яка була на привілейованому становищі. Православна церква у Російській імперії набула статусу державної інституції та відігравала роль ідеологічної опори російського самодержавства. Імперська політика здійснювалась під гаслом «Православ'я. Самодержавство. Народність»¹⁰.

На Поділлі, до його остаточного входження до складу Російської імперії у 1795 р., домінувала Римо-католицька церква. Така ситуація не влаштовувала російське самодержавство. Релігійний чинник став виправданням анексії територій. Зокрема приєднання нових земель влада пояснювала необхідністю захисту православ'я від католицьких утисків.

Передусім зазнали майнових обмежень Римо-католицька, Уніатська церкви та юдейські громади. Напередодні анексії на Поділлі й інших землях Правобережної України у 1793–1795 рр. понад 90% церковних земель разом з людьми були власністю Римо-католицької та Уніатської церков¹¹. Відповідно у цей період Православна церква на цій території мала у своєму володінні значно менший матеріальний ресурс.

На кінець 18 ст. по всьому Правобережжю понад 50% мешканців анексованого регіону перейшло до Православної церкви, водночас 13% землеводінь Римо-католицької та Уніатської церков було передано до Православної церкви¹². У володінні Православної церкви на Правобережжі у 1793 р. було 14 монастирів, а до Римо-католицької церкви на початку 19 ст. відносилось 86 монастирів¹³. Наприкінці 18 ст. на Правобережжі було закрито

⁷ Хитровська Ю.В. Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XIX ст.: автореф. дис.... к. іст. н.: 07.00.01 «Історія України», ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. Київ, 2002. 19 с.

⁸ Решетніков Ю.Є. Церковно-державні стосунки між російським урядом і євангельсько-баптистським братством в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Одеса, 1998. 122 с.

⁹ Плевако К. Відображення у часописі «Єпархіальні відомості» протестантського руху в Україні (1907–1914 рр.). *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2019. № 2 (48). С. 37–38.

¹⁰ Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 348 с.

¹¹ Зінченко А.Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 1. С. 36–37.

¹² Бурдін М.Ю. Католицьке та уніатське землеволодіння в умовах інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 7.

¹³ [Католицька пастка для інтелігентних простаків з православних]. *Подольские епархиальные ведомости*. 1897. Неофиц. ч. II. С. 97–98.

уніатських 10 храмів, в тому числі 5 на Поділлі, а 14 храмів при василіянських монастирях передано Православній церкві. Під тиском влади до православ'я на Правобережжі після анексії перейшло декілька мільйонів людей, але православні храми здебільшого потребували покращення забезпечення культовими предметами, необхідними для здійснення богослужінь.

Присутня була практика освячення уніатських храмів на православні, навіть проти волі мирян. Це набуло значного поширення, що спонукало втрутитись в цей процес навіть генерал-губернатора Т. Тутолміна, який у 1796 р. заборонив освячувати храми Уніатської церкви в православні без згоди парафіян¹⁴.

Після приєднання Правобережжя до Російської імперії, державна влада мусіла рахуватися з наявністю значної кількості юдеїв в регіоні. Влада відреагувала на це запровадженням дискримінаційних правових актів до цих релігійних спільнот. Зокрема, у 1794 р. та 1796 р. для євреїв була вдвічі збільшена плата за дозвіл у сфері здійснення міщанських та купецьких промислів, на відміну від християнського населення¹⁵.

Для неправославних мешканців регіону введено низку обмежень у цивільній та військовій службі. Так, після польського повстання 1830-1831 рр. католикам було заборонено обіймати посади в судових установах. На посади директорів рабинських училищ призначали лише осіб християнського віросповідання, юдеям це було заборонено¹⁶.

Одним із проявів дискримінації, були утиски щодо будівництва культових споруд. Щоб зменшити кількість неправославних культових споруд указом від 14 липня 1819 р. на теренах приєднаних земель, у тому числі на Поділлі, було заборонено будувати нові храми Римо-католицької та Уніатської церков¹⁷.

Наприкінці 18 – початку 19 ст. в Подільській губернії було закрито 19 костелів і 12 монастирів, а в рамках заходів з ліквідації Уніатської церкви у 1839 р. на Поділлі було переосвячено 50 уніатських храмів на православні¹⁸.

Найбільшим проявом економічних утисків неправославних конфесій була державна політика щодо Римо-католицької церкви після повстання 1863-1864 рр. Наслідком цього стала передача всього майна та коштів римо-католицьких інституцій у розпорядження державної скарбниці¹⁹.

Під заборону вільного пересування потрапили протестантські спільноти –

¹⁴ Лист до Вселенського Патріарха Варфоломія Архієрейського Собору ПЦУ. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/lyst-arhiyerejskogo-soboru-upts-ptsuvselenskomu-patriarhu-varfolomiyu/>

¹⁵ Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України...

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Голій Р.В. Конверсія уніатських храмів у Волинській губернії (на прикладі сільських приходів Дубенського повіту). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2013. Вип. 8. С. 51.

¹⁸ Баженова С.Е. Суспільно-економічний і політичний стан польської меншини Правобережної України в період українського національного відродження. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2010. Вип. 18. С. 41; Черепанов А.І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри: дис.... к. іст. н.: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 162.

¹⁹ Надтока Г.М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст.... С. 86-99.

штундисти та баптисти. Це створило зворотній ефект, адже в місцях куди висилали активістів протестантського руху останні здійснювали активну місіонерську діяльність. Практикувалось також поміщення протестантів до монастирів «на перевиховання». Однак «перевиховати» їх не вдавалось, адже протестантські діячі у монастирях своїми проповідями схилили ченців до протестантських ідей²⁰.

У 1879 р. в Російській імперії офіційно визнано та дозволено діяльність баптистів. Проте влада до баптистів зачисляла лише німців, а українців і росіян, які належали до баптистських громад, держава баптистами не визнавала. Мотивуючи це тим, що баптистами можуть бути лише німці. Слов'ян-баптистів відносили до штундистів і вважали небезпечною сектою²¹.

Російським самодержавством вживалися заходи щодо обмеження спілкування християн різних конфесій. Зокрема, православним священникам було заборонено відспівувати небіжчиків римо-католицького сповідання²².

Влада також вилучала неправославні книги з вжитку. Так, до середини 19 ст. у православних храмах Поділля священнослужителі користувалися тисячами уніатських книг. Проте державними органами було вилучено та знищено у Подільській губернії 5 тис. уніатських книг²³. Натомість видавництво православної друкованої продукції бажало залишатись кращим.

Після указу 1905 р. віросповідання імперії та Поділля зокрема отримали рівноправність лише на папері. Так, католики та протестанти краю продовжували перебувати під наглядом поліції. Для євреїв зона осілості не була скасована. Право на вільний вихід з Православної церкви було формальним. Офіційне православ'я так само було панівною релігією та суворо засуджувало тих, хто перейшов із Православної церкви до інших конфесій.

Відображенням ставлення Православної церкви до інших конфесій на Поділлі є позиція офіційного православ'я, опублікована на сторінках періодичного церковного видання «Подольские епархиальные ведомости». Зокрема, на шпальтах часопису зазначено, що ставлення православного християнина до так званих іновірців таке саме, що й до всіх ближніх, тобто любов до них. «Люби свого ближнього як самого себе» (Мт. 22: 39). Далі порушується питання щодо розбіжностей у віровченні, і висловлюється думка, що ми повинні любити іновірців, але як бути з їхніми переконаннями, що суперечать християнству. Потрібне коректне спростовування їх переконання та молитися за їх навернення до християнства²⁴. Так в душі християнської любові до ближнього висловлено ставлення до представників інших конфесій.

Головним суперником в ідеологічній сфері Православна церква у досліджуваний

²⁰ Історія релігії в Україні: в 10 т. / ред. А. Колодний, П. Яроцький. Київ: Світ знань, 2002. Т. 5: Протестантизм в Україні. С. 317.

²¹ Желізняк В.М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796-1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): дис.... к. іст. н.: 07.00.01. Тернопіль, 2013. С. 151.

²² Буравський О.А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2011. Вип. 47 (5). С. 6.

²³ Лист до Вселенського Патріарха Варфоломія Архієрейського Собору ПЦУ...

²⁴ [Декілька слів про те, до яких наслідків дійшло латинство від'єднавшись від Вселенської церкви]. *Подольские епархиальные ведомости*. 1866. № 9. С. 313-325.

період вважає католицизм. «Подольские епархиальные ведомости» публікують статті щодо догматичних розбіжностей в конфесіях. Зокрема, зазначено, що для православних є багато дивних та незрозумілих речей при хрещенні. Особливо вражає їх конфірмація, коли в вже дорослому віці здійснюється миропомазання, чим завершується таїнство хрещення. На думку православних багато дітей вмирає немовлятами, не дочекавшись цієї конфірмації, а отже залишившись нехрещеними. До багатьох незрозумілих для православних речей католицизму належить здійснення богослужіння латинською мовою, яка є мертвою і незрозумілою для широкого загалу²⁵.

Не менш потужним опонентом на духовній ниві та в ідеологічній царині Православна церква вважала протестантство. Тому друкований орган Подільської єпархії відводить чимало місця на своїх шпальтах для інформаційної протидії протестантським рухам на Поділлі. Ідеологія російського православ'я визнає правомірність критики Лютером багатьох догматів католицизму, але це не відносить протестантів до союзників у боротьбі з католицизмом. На сторінках видання читаємо, що догмати Лютера стали протилежністю католицизму. Римська церква придумала зверхність папи, який лиш одноосібно має судити про предмети віри, а всі інші неухильно виконувати. Лютер навпаки уповноважив кожного християнина мати особистий погляд на предмети віри, так як кожен помазаний Святим Духом. Далі висвітлюється думка про, нібито, неспроможність протестантського богослов'я. Зокрема, зазначено, що Лютер і протестанти намагались досягнути глибини віри розумом не опираючись на богословські авторитетні думки²⁶.

На сторінках часопису значна увага приділяється догматичним питанням протестантизму та православ'я. Так, в одній зі статей зазначено, що у приватному спілкуванні з православними штундисти наводять такі аргументи на користь своєї віри: штундисти також християни, але в них немає багатьох обов'язків та обрядів, як у християн. Зокрема, пости, сповіді, часте відвідування церкви, надмірні поклони, молебні, панахиди й ін. Далі наводяться наступні аргументи. Ісус Христос заснував одну-єдину церкву, доручив святим апостолам Своім поширювати Слово Боже по всьому світу (Іоан XX, 21, 22, Мтв. 28: 19, 20). Христос бажав, щоб влада, яку отримали апостоли, перейшла законним наступникам – єпископам, пресвітерам та переходячи з роду в рід зберіглась до кінця світу. Крім пасторів і вчителів ніхто не мав права проповідувати вчення Христа. (1 Кор. 12: 28, 29; Євр. 5; 4-5). Істинне вчення святих апостолів та їх наступників було затверджено апостольським собором, а згодом – першим вселенським собором в Нікеї, другим в Константинополі, а потім третім, четвертим, п'ятим, шостим і сьомим соборами²⁷.

Широка пропагандистська кампанія розгорнута на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей» також проти юдаїзму та євреїв. Зокрема, рекламується книга «Критичний огляд Талмуда, його походження, характер увірування та звичаї єврейського народу». Дається оглядова характеристика книги. У цій праці, зазначено у статті,

²⁵ [Як виявляється різниця у віросповіданні між православним і католицьким населенням Поділля]. *Подольские епархиальные ведомости*. 1897. № 46. С. 1243-1259.

²⁶ [З приводу латино-польської пропаганди серед руського населення нашого краю]. *Подольские епархиальные ведомости*. 1897. № 10. С. 357-371.

²⁷ [Православ'я і штунда]. *Подольские епархиальные ведомости*. 1886. № 24. С. 471-481.

неупереджено та раціонально пояснена вся облудність і неспроможність Талмуда, якому євреї надають авторитет божественного закону²⁸.

Висновки. Конфесійна політика Російської імперії в цілому та на Поділлі зокрема характерна домінуванням Православної церкви, яка була на привілейованому становищі. Інші релігійні конфесії зазнавали утисків у всіх сферах суспільного життя. І, передусім, це протистояння уніатів і православних, котре проявилось на політичному, релігійно-суспільному, соціокультурному та побутовому рівнях. При цьому важливо підкреслити, що процес остаточної ліквідації Греко-Католицької церкви, а також уніатської культури здійснювався самодержавством послідовно та методично організовано.

Відображенням ставлення Православної церкви до інших конфесій на Поділлі є позиція офіційного православ'я, опублікована на сторінках періодичного церковного видання «Подольские епархиальные ведомости».

Ruslan Zelinskyi, Lesya Horenko

The Role of the Orthodox Church in Podillia's Confessional Politics in the 19th and Early 20th Centuries

Abstract: The intensive development of the church-religious sphere of life has caused many problems of the most diverse nature. Interconfessional relations in Ukraine constitute a significant part of the society's socio-political life, important factors of which are the historical traditions of religious confessions' coexistence. The aim of the article is to study the features of the transformation processes that took place in the life of Podillia's Christian confessions in the 19th and early 20th centuries. It examines certain issues of Podillia's confessional politics during the specified period. The processes of interconfessional and interchurch relations can cause an escalation of tension at different levels of socio-political or cultural life. The focus is on the dominant position of the Russian Orthodox Church during the autocracy. The aspects of discrimination against non-Orthodox confessions are highlighted. The contradictions between Catholicism, Greek Catholicism and Orthodoxy, as well as between the tsarist autocracy and the Orthodox Church, on the one hand, and Protestant denominations and branches, on the other, were quite clearly manifested. However, in the first place is the confrontation between the Uniates and the Orthodox, which manifested itself at the political, religious-social, socio-cultural and everyday levels. It is important to emphasize that the process of the final liquidation of the Greek Catholic Church, as well as Uniate culture, was carried out by the autocracy consistently and methodically. An important source of the topic under study is the 'Podolskiiye yeparkhialnyie vedomosti'. This is the official Podillia eparchy press organ of the Russian Orthodox Church, which was printed in Kamianets-Podilsk, Podillia province from January 1862 to 1905. In the life of Christian confessions in Podillia, the religious policy of Russian tsarism still played the role of a restraining, stimulating, and regulating factor.

Keywords: Confessional policy, Podillia, autocracy, Orthodox Church, Catholicism, non-Orthodox confessions

²⁸ Кралуик П.М. Особливості взаємовпливу національної та конфесійної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст.: дис.... д-ра філос. наук: 09.00.11. Київ, 1998. 373 с.